

*Майрамбек кызы Махабат – магистрант, С. Нааматов атындагы НМУ
Дүйшеева Токтокан – ф.и.к., доц.м.а., С. Нааматов атындагы НМУ*

Ч. АЙТМАТОВДУН «АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕГИ ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН КОЛДОНУЛУШУ

УПОТРЕБЛЕНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ В ПОВЕСТИ Ч. АЙТМАТОВА “БЕЛЫЙ ПАРОХОД”

THE USE OF COMPLEX WORDS IN THE STORY CH. AITMATOV "WHITE STEAMER"

Аннотация: Макалада улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги татаал сөздөрдү табуу. Тапкан татаал сөздөрдү түшүндүрмө сөздүккө салып кароо менен маанилик талдоолор анын ичинен кош сөз, кошмок сөз жана бириккен сөздөр талдоого алынды. Бир эле чыгармадан жыйналган татаал сөздөрдүн жарымынан көбү сөздүктүн реестрине катталган эмес. Демек, мындан кыргыз тилинде активдүү колдонулган татаал сөздөрдүн бир кыйласы сөздүктөрдүн реестрине катталбай келгенин байкоого болот. Кыргыз тилинде колдонулган бирок катталбаган, биз билбеген канча миңдеген активдүү колдонулган татаал сөздөр да бар экени талашсыз маселе.

Аннотация: В статье рассматривается поиск сложных слов из повести Чингиза Айтматова “Белый пароход”. Найденные сложные слова были проанализированы, и с объяснением их значения. Выборка включает сложные слова, составные слова и объединенные слова. Половина сложных слов, собранные из одного произведения, не зарегистрировано в реестре. Следовательно, можно наблюдать, что часть сложных, активно используемых в кыргызском языке, не зарегистрировано в реестре. Мы заметили, что некоторые сложные слова из произведения вошли в реестр слов, но не нашли все слова. В развитых странах, например, в романских и германских языках, новые слова публикуются раз в 20 лет. В кыргызском языке многие тысячи активных слов остаются незарегистрированными, и не вызывает сомнения, что также существуют многие сложные слова, которые мы не знаем.

Annotation: This article examines the identification of complex words in Chingiz Aitmatov's novella *The White Ship*. Complex words, phrases, and compound words have been selected. Half of the complex words collected from a single work are not registered in the registry. Therefore, it can be observed that some complex words actively used in the Kyrgyz language are not registered in the registered in the registry. In developed countries, for example, in Romance and Germanic languages, new words are published every 20 years. In the Kyrgyz language, many thousands of active words are used, but there are also many unregistered complex words.

Негизги сөздөр: “Ак кеме” чыгармасы, татаал сөздөр, кош сөздөр, кошмок сөздөр, бириккен сөздөр, кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү,

Ключевые слова: “Белый пароход,” сложные слова, составные слова, объединенные слова, в толковом словаре кыргызского языка.

Key words: the work “*The White Ship*,” complex words, compound words, composite words, combined words, explanatory dictionary of the Kyrgyz language.

Адамдардын бири-бири менен пикир алышуучу эң негизги куралы – тил болуп эсептелет. Ошол тилибиздин калыптануусундагы сөздөрдүн жасалышы көп

кылымдык, өтө татаал процесс болуп саналат. Сөздөрдүн бара-бара эскирип, унутулуп калары, алардын маанилеринин өзгөрүп кетиши, маанилердин көбөйүп кетиши жана жаңы сөздөрдүн да пайда болушу тууралуу лексикологияда айтылат. Тилдин лексикалык корунун жаңы сөздөр менен улам толукталып баюу процесси башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр жана тиешелүү морфологиялык көрүнүш, сөз жасоо процесси аркылуу ишке ашат. Бирок азырынча кыргыз тилинде сөз жасоону тил илиминин өз алдынча бөлүмү катары бөлүп көрсөткөн окуу китеби али жарала элек. Кыргыз тилинде жаңыдан жасалган сөздөр бир топ арбын. Алар ар кандай ыктар, амалдар менен жасалат. Ошентип, сөздөрдүн жасалыш ыгында айырмачылыктарга карата кыргыз тилинде сөз жасоонун морфологиялык жолу жана синтаксистик жолу болуп экиге бөлүнөт. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөргө карата алардын жасалышы, тутумдук түзүлүшү жөнүндөгү алгачкы илимий иликтөөлөр, ой-пикирлер, алардын бүгүнкү мезгилге чейин өркүндөтүлүп изилдениши өтө маанилүү жагдайларды жаратууда.

Иштин максаты көркөм чыгармадагы татаал сөздөрдү жыйнап, алардын тилибизде колдонулушунда активдүү болгонуна карабай түшүндүрмө сөздүктөрдүн реестрине катталбай, тилибиздин лексикалык фондунда эсептелбей калгандарын ачуу, тиешелүү тилдик структуралык талдоого алуу. Белгилүү окумуштуу Ж.Шүкүров кыргыз тилинде сөздөрдүн сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалышына изилдөө жүргүзүп, татаал сөздөрдүн ичинен кош сөздөргө көбүрөөк кайрылып, «Маани жагынан алганда татаал сөз менен жөнөкөй сөздүн ортосунда анчалык айырма жок. Бирок бир кыйла татаал сөз түшүнүктүн, сөздөрдүн маанисин тактайт, сөздү экспрессивдүү айтууга, ойду ачык, таамай айтууга мүмкүндүк берет. Татаал сөздөрдүн кээ бирөөлөрү маанини жалпылап көрсөтөт», деп жазган. Татаал сөздөрдүн маанилерине, структуралык түзүлүшүнө өзүнүн баасын берип изилдеп, татаал сөздөрдүн тилдин сөздүк составын байыта тургандыгын белгилеген. Татаал сөздөрдүн ичинен кошмок сөздөргө өзгөчө көңүл бөлүп, аларды компоненттеринин маанисинин жоюлганына же жоюлбаганына карата кошмок сөздөрдү экиге бөлүүгө болот:

1. компоненттеринин мааниси жоюлбаган кошмок сөздөр жана

2. бир компоненттин мааниси жоюлган же бүдөмүк болгон кошмок сөздөр, деп эки топко бөлүштүрөт. Алардын маанилерин жана грамматикалык түзүлүшүн изилдеп, кошмок сөздөрдүн жыйырма бир тибин ажыратып, алардын ар бирине тиешелүү мисалдарды келтирип жазган.

Ошентип Ж.Шүкүров бул эмгегинде кыргыз тилиндеги сөз жасоонун жолдору тууралуу атайын сөз кылган эмес, бирок кошмок сөздөр, алардын жасалышы, маанилери жөнүндө кенен изилдөө жүргүзүп, өз ойлорун айткан. Жандуу көрүнүш болуп эсептелген тилдин сөздүк корунда өзгөрүүлөр болуп, өнүгүү процесси тынымсыз жүрүп турат. Себеби, турмуш бир ордунда катып калып, бир калыпта болбойт. Адамзат ар качан алдыга, жакшы жашоого, дүйнөнү дагы да терең таанып билүүгө, дагы да терең таанып билүүгө, дагы да терең өздөштүрүүгө умтула берет.

Демек, жаратылыш сырларын улам жаңыдан тереңдете өздөштүрүүлөр ишке ашып, табияттын таанып билине элек купуя сырлары адам акылына туруштук бере албай тааныла, билине берет. Ал эми бул процесстер, ар бир жаңы ачылыштардын, жаңыдан таанылып билинген жаратылыш сырларынын тилибиздеги жаңыча аталыштары менен коштолуп жүрүп олтурат. Башкача айтканда, лексика

толукталат. Албетте, лексика мамиле-катнашта болгон тилдерден даяр сөздөрдү кабыл алуу менен толукталат. Ч.Айтматовдун «Ак кеме» повестинен жыйналган татаал сөздөр татаал сөздөрдүн ичинен татаал зат атоочтор, татаал этиштер, татаал тактоочтор, татаал сын атоочтор да сүйлөмдөрү менен чогуу берилди. Иштин жүрүшүнө жараша кош сөздөр өзүнчө, кошмок сөздөр өзүнчө, бириккен сөздөр өзүнчө структуралык талдоосу менен бирге талдоого алынмакчы.

«Ак кеме» повестиндеги кошмок сөздөр

1. *Кордон деп коёт токойчулардын турган жерин, ушерден кокту-колотту өрдөп, кыр кырдын тескей боорун таянып, ыңкып өскөн **корук токой** бар.*

Мында *корук токой* структуралык жактан зат атооч + зат атооч = кошмок сөз, коктуколот зат атооч + зат атооч = кош сөз болуп жасалган сөздөр.

2. **Өңгүл-дөңгүл сызма жолдо** машиненин жүрүшү да оңой эмес, зат атооч+зат атооч.

3. Капчыгайдын таманынан **кароол дөбөнүн** белине чыккычакты **жантай боордо** өлүпталаат, анан токойчулардын короо-жайына жеткиче эңкейиш апай бетте декилдеп жүрүп олтурат. Жантай боор зат атооч + зат атооч = кошмок сөз болуп жасалган сөздөр.

4.Тосмону **агын суунун** тайыз жээгине таятасы тосуп берген.

5. Таэнеси айткандай, **кашка суу** алдагачан баланын этин мүлжүп, сөөгүн Ысык-Көлгө бүркүп салмак, (кашка суу сын атооч+ зат атооч тибинде жасалган).

«Ак кеме» повестиндеги кош сөздөр

1. Боорунда **калем-салем** салар жамак чөнтөктүү, жылтыраган темир килити бар, кулпунун тилин тээкке салса, чырк этип бекип калат. (Ак кеме 17-бет)

2. Кордон деп коёт токойчулардын турган жерин, ушерден **кокту-колотту** өрдөп, **кыр кырдын** тескей боорун таянып, ыңкып өскөн **корук токой** бар. (Ак кеме 17-бет)

3. **Өңгүл-дөңгүл сызма жолдо** машиненин жүрүшү да оңой эмес. (Ак кеме 18-бет)

4. Капчыгайдын таманынан кароол дөбөнүн белине чыккычакты **жантай боордо өлүпталаат**, анан токойчулардын **короо-жайына** жеткиче эңкейиш апай бетте декилдеп жүрүп олтурат. (Ак кеме 18-бет)

5. Жээк бербей киши өлүгү **үстү-үстүнө каршы-терши** сулады. (Ак кеме 18-бет)

«Ак кемедеги» бириккен сөздөр

1. **Быйыл** кыш эрте келчүдөй, ошого чуулдап жатат го,-деди Момун сөздү башкага буруп, Орозкулдун көңүлүн саал жумшартышка.

2. **Ошентип** мөмө-жемиш бышкан күз келди.

3. Дүкөнчү арада турбаганда **таене** Бекей **таеженин** өлүгүн көрүп, башына нечен жолу урушмак.

4. Ошон үчүн алыстан жээн небересин учкаштырып, соорунчу конок болуп келген Момун сөөлөт күткөн өзү теңдүү **аксакалдардын** катарында төрдө отурбастан, самоорчу жигиттен бетер качан болсо кемеге-очоктун тегерегинде.

5. Орозкул өзү күйөө бала экенине карабай, картаң **кайнатасын** жекирип, тил тийгизет.

6. **Кечкурун** капилеттен күн бузулду.

7. Эл **анткени** баатырдын сөөгүн алып өтүп баратканда **асаба тууну** баатырга баш ийдирип, *кыз-келиндер* чурулдап кошок кошуп, уландар жер дүңгүрөтө өкүрүп коштошмок, анан сөөктү ээрчиген элге кошулуп, кийинки үйдүн тушуна жетмек, ал оропарадан да алиги *жол-жосун* болуп, ошентип дөбөнүн чокусуна дейре чууруп жүрүп отурмак. 65-б. Асаба туу – сөздүктө катталган эмес. Анткени деген бириккен сөз, ал+дай+эт+ганы болуп ажырайт.

“Ак кемеден” жыйналган Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн (-Б., 2015) акыркы басылышында катталган татаал сөздөрдөн бир нече мисал: *агын суу, кара жан, китеп кап, ээн талаа, корум тап, күйөө бала, көк жал, музоо киртик, жар кабак, айраң тан, жибек чач, чий баркыт, жалгыз жол, тукум курут, секелек кыз, кара аш, ордо үй, жан жөкөр, умай эне, ак каңкы ээр, боз үй, шайы жууркан, желе бээ, жан ачыр, кара тер, куу этек, сокур тыйын, көз артар, мамык төшөк, талашып-тартышып, сыдырым жел, көр-жер, чий көбүк, чай-чамек, ача туя, келин-кезек.*

Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнө кирбеген татаал сөздөрдөн бир нече мисал: *көк желке, коко тикен, куш жаздык, Ак кеме, крым өтүк, таман жол, эр жеткен, куйрук май, аяк-бап, жат-жат, желип-жортуп, кам-чом, оюн-тамаша, ызы-чуу, быйыл, кызыл-жаян, ошентип, калч-калч, тамак-аш, омурут-төш, баш бармак, кара казан, Теңир- Тоо, бай-манап, Хан-Тенир, ысып-күйүп, балык-бала, аяк-бап, жашоо-турмуш, баш-шыйрак, төкпөй-чачпай, кагып-сөгүп, жөлөп-таяп, аяк-бап, жат-жат, желип-жортуп, кам-чом, оюн-тамаша, ата тек, Ала-Тоо, Төө-Таш, эрди-катын, аска-зоо, күркүрөп-шаркырап, бак-дарак.*

“Ак кеме” повестинен жыйналган бардыгы болуп 307 татаал сөз жыйналды. 307 татаал сөздүн ичинен Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн (-Б., 2015) акыркы басылышында катталган татаал сөздөр 151 болду, алардын 63ү кошмок сөз, 88и кош сөз, 8и бириккен сөздөр.

Ошондой эле сөздүккө катталбаган татаал сөздөр 156 анын ичинен 111 кошмок сөз, 46 кош сөздөр. Бул татаал сөздөр тилибизде активдүү колдонулат, бирок сөздүктүн реестрине катталган эмес. Мындай сөздөр тилибизде өтө арбын. Тилибиздеги сөздүктөрдө 60 миңден ашуун активдүү колдонулган сөздөр бар деп эсептеп тилибизди жардылантып келебиз. Мүмкүн активдүү лексикалык элементтерди, тилдин ички булактары аркылуу жасалган татаал сөздөрдү көркөм чыгармалардан чогултуп жыйнасак мындан да көп сөздөр, тилдик бирдиктер табылышы толук мүмкүн. Бул тема келечекте өзүнүн изилдөөчүсүн күткөн илимий деңгээлдеги иш деп айтууга болот. Ушул учурда кыргыз тилчилердин жоон тобу кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүн кайрадан түзүп чыгууга белсенип, атайын илимий долбоорлор ишке ашырылып сөздүк түзүлүп жатат. Келечектеги изилдөөлөрдө сөздүккө материалдарды киргизүүгө салым кошуу ниетиндемин.

Колдонулган адабияттар

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы: окуу китеп. – Бишкек, 2008- 284 б.
2. Абдувалиев И. Филология маселелери. –Б., 2012, 264 б.
3. Айтматов Ч. Чыгармалардын жыйнагы: 3-том. Аңгемелер, повесттер, драма. -Б.: «Бийиктик», 2008, 480 б.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. -Ф.: “Мектеп”, 1980. 236 бет.
5. Дүйшеева Т.С. Кыргыз тилинин этномаданий лексикасы. Монография. - Б., 2015. 216 бет.

6. Классикалык изилдөөлөр. Кыргыз тили боюнча эмгектер 4-том, -Б., 2017, 568 б. /Ж.Шүкүров Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр.
7. Кудайбергенов С.Кыргыз тилиндеги этиштин жасалышы. -Ф.: “Мектеп”, 1979, 124 бет.
8. Кудайбергенов С., Самаков Д. Азыркы кыргыз тили. Морфология –Ф., 1980.
9. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1–бөлүк, –Ф., 1980.
10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Б., 2015, I том
11. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Б., 2015, II том
12. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б., 2010,
13. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. -Ф., 1984.
14. Орузбаева Сөз курамы. -Б.: “Мектеп”, 2000, 360 бет.